

تاریخ ادیان

ادیان بدوی و منقرضه و حثه در جهان و در ایران

از بدو تاریخ تاکنون

علی اصغر حکمت

نشر پژواک کیوان

سرشناسه:	حکمت، علی اصغر، ۱۲۷۱ - ۱۳۵۹.
عنوان و نام پدیدآور:	تاریخ ادیان بدوی: ادیان بدوی و منقرضه و حبه در جهان و در ایران از بدو تاریخ اکنون / تألیف علی اصغر حکمت.
وضعیت ویراست:	[ویراست ۴۴]
مشخصات نشر:	تهران: پژوه کیوان، ۱۳۸۷.
مشخصات ظاهری:	۳۷۷ ص. جدول.
شابک:	978-964-8727-58-6
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیبا
یادداشت:	کتاب‌نامه به صورت زیرنویس.
عنوان دیگر:	ادیان بدوی و منقرضه و حبه در جهان و در ایران از بدو تاریخ اکنون.
موضوع:	ادیان — تاریخ.
رده‌بندی کنگره:	۱۳۸۷ ت ۸۰ / ۲ / ج ۸۰ / ۲ BL
رده‌بندی دیویی:	۲۰۰ / ۹
شماره کتابشناسی ملی:	۱۲۲۶۳۷۰

تاریخ ادیان

علی اصغر حکمت

ویرایش و تولید: نشر پژواک کیوان

با همکاری

فرشته آذریاد، مرضیه مقدم با نظارت فنی فرزانه اسبقی

چاپخانه: ستاره‌ی سبز

صحافی: افشین

نوبت چاپ: اول

شمارگان: ۲۰۰۰

سال نشر: ۱۳۸۸

شماره ثبت: ۱۰۰۲۴۶۷

شماره کتابخانه ملی: ۱۲۲۶۳۷۰

شماره شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۷۲۷-۵۸-۶

Printed in Iran.

Ej@pjkeyvan.com

www.pjkeyvan.com

تهران - خیابان انقلاب - میدان فردوسی - کوچه‌ی پارس - کوچه‌ی جهانگیر - مجتمع یاس - واحد ۱۰ غربی

تلفن: ۳۰-۶۶۷۴۹۹۲۹

فهرست

۱۵	پیش‌گفتار
۱۷	پیش‌گفتار
۲۱	گفتار اول: مقدمات و تعاریفات
۲۱	تعریف دین نزد علمای اسلام
۲۱	مذهب
۲۲	ملت
۲۲	شریعت
۲۲	دین نزد متأخرین
۲۴	فایده‌ی تاریخ ادیان
۲۴	تحول تاریخ ادیان
۲۶	غریزه‌ی طبیعی دین
۲۷	دین بزرگ‌ترین عامل پیدایش علوم و سبب توسعه‌ی تمدن بشری است
۲۸	تکامل علم تاریخ ادیان
۲۸	اساطیرالاولین
۲۹	الملل والنحل
۳۱	سبک علمای اسلام در تقسیم ادیان
۳۳	گفتار دوم: دین در جهان و در ایران
۳۳	ادیان مردم جهان
۳۶	آمار ادیان حیه در جهان (جدول)
۳۷	تقسیم‌بندی ادیان
۳۸	جدول تطبیقی ادیان جهان
۴۰	دین در کشور ایران

۴۱	آریایی‌های جنوبی
۴۲	سکنه‌ی بومی ایران و هند قبل از هجوم آریان‌ها
۴۳	فرهنگ و دین باستانی آریایی‌های جنوبی
۴۵	گفتار سوم: ادیان بدوی
۴۵	علم آنتروپولوژی
۴۶	دین نزد انسان ابتدایی
۴۶	دغدغه‌ی مذهبی یا تابو
۴۷	ریشه‌ی اصلی رسوم اخلاقی
۴۹	شباهت امم بدوی به اطفال آنیمیزم
۵۰	اصطلاح آنیمیزم
۵۰	بقایای عقیده به آنیمیزم در ملل جهان
۵۳	توتیمیزم
۵۴	بقایای عقیده‌ی توتیمیزم در ملل حثیه
۵۶	تأثیر عملی توتیمیزم در پیش‌رفت تمدن جهان
۵۶	فتیشیزم یا عبادت اشیاء و اجسام
۵۸	فتیشیزم مقدمه‌ی بت‌پرستی
۵۸	فجر توحید
۶۰	آثار فتیشیزم در نزد قوم عرب
۶۱	بقایای بت‌پرستی در ادیان راقیه
۶۳	گفتار چهارم: مصر
۶۳	کشور مصر
۶۴	مصر باستانی
۶۵	خط تصویری هیروگلی فیک
۶۶	پیدایش دین و تطور آن در مصر قدیم، از توتیمیزم و آنیمیزم تا پولی‌تنیزم
۶۸	تعداد آلهه
۶۹	اسطوره‌ی خدایان ثلاثه اوزیریس، ایزیس، و هروس
۷۰	پرستش آفتاب
۷۱	فرعون پرستی
۷۱	خدای مؤنث
۷۲	فراعنه و کاهنان
۷۲	حیات بعد از ممات
۷۴	برق توحید
۷۴	چکامه: فرعون موحد
۷۹	گفتار پنجم: بابل

۷	
۷۹	کشور بین‌النهرین
۸۰	پیدایش بابل
۸۱	خاتمه‌ی عظمت بابل
۸۲	کلده
۸۳	تظوّر دیانت بدوی به پولی‌تنیزم در بابل
۸۵	تشکیل آلهه‌ی ثلاثه
۸۶	ظهور عقیده‌ی به رب‌الارباب یا خدای بزرگ‌ترین
۸۶	خدای آشور
۸۷	معبد و کاهن
۸۸	سه علم صحیح بر ریشه‌ی سه علم خرافه‌ی:
۸۸	۱ - نجوم
۹۰	۲ - سحر
۹۱	۳ - کیمیا
۹۳	گفتار ششم: یونان
۹۳	یونان
۹۴	کشور یونان
۹۷	زبان
۹۷	دین یونانیان باستانی
۹۹	اشعار حماسی دو شاعر
۹۹	ظهور فلاسفه در یونان
۹۹	عقاید عامه
۱۰۰	عقیده به عالم عقی
۱۰۰	موجودات غیبیه آنیمیزم
۱۰۱	مناسک و عبادات
۱۰۲	عیدها و جشن‌ها
۱۰۲	وحدت ملی و معبد دلفی
۱۰۳	معتقدات مخفی طبقه‌ی خواص
۱۰۳	انتشار دو مکتب فلسفی
۱۰۵	گفتار هفتم: روم
۱۰۵	شبه جزیره‌ی ایتالیا
۱۰۶	امپراتوری روم
۱۰۷	انحطاط و انقراض روم
۱۰۸	لاتین‌های باستانی
۱۰۹	ترقی و پیش‌رفت رومیان در هزاره‌ی اول ق.م.

۱۰۹	آیین لاتین‌های قدیم
۱۱۰	پرستش نوما
۱۱۰	: وپیترو و الاهی متعدد
۱۱۱	اعتقاد به نوما در خانه
۱۱۲	رولیزیون
۱۱۲	دین دولتی روم
۱۱۳	نفوذ اتروسکان‌ها
۱۱۴	اقتباس از یونانی‌ها
۱۱۶	تأثیر کشورهای شرقی
۱۱۸	پرستش امپراتور
۱۲۱	گفتار هشتم: کنفوسیائیزم
۱۲۱	چین
۱۲۲	زندگانی کنفوسیوس
۱۲۳	آیین کنفوسیوس
۱۲۴	مبادی کنفوسیائیزم
۱۲۵	عبادت آسمان
۱۲۶	نظام عالم
۱۲۶	دستور اخلاقی
۱۲۷	پرستش اجداد
۱۲۷	پرستش شخص کنفوسیوس
۱۲۹	فلسفه‌ی تائو
۱۳۰	مؤسس تائوئیزم
۱۳۰	مذهب تائوئیزم
۱۳۱	اسلام در چین
۱۳۲	مسیحیت در چین
۱۳۳	گفتار نهم: هندوئی
۱۳۵	مقدمه
۱۳۶	اصول دین هندو
۱۳۷	خدایان ودا
۱۳۷	فلسفه‌ی ودیزم و آلهه‌ی ثلاثه
۱۳۸	صورت وهمی جهان و وحدت وجود
۱۴۰	تناسخ
۱۴۰	کتاب مقدس هندو
۱۴۱	اوپنی شادها و دیگر کتب

۱۴۲	عبادات
۱۴۴	فلسفه‌ی یوکی یا روش جوکیان
۱۴۵	فلسفه‌ی وحدت وجود
۱۴۷	گفتار دهم: بودایی
۱۴۷	بودایی چیست؟
۱۴۸	مکان و زمان پیدایش بودیزم
۱۴۹	بودا
۱۵۱	انتشار دین بودا
۱۵۱	بودایی در ایران
۱۵۳	بودا چه گفت
۱۵۵	فرق بودایی
۱۵۶	آثار باستانی
۱۵۷	گفتار یازدهم: ایران باستان
۱۵۷	۱ - آیین مغان
۱۵۷	در کتیبه‌ی داریوش
۱۵۸	در منابع عبری
۱۵۸	در قرآن مجید
۱۵۹	منابع یونانی - معتقدات مغان
۱۶۰	سحر و جادو
۱۶۱	صناعت شراب‌سازی
۱۶۱	۲ - آیین مهرپرستی یا میترایزم
۱۶۲	افسانه‌ی ظهور میترا
۱۶۲	انتشار میترایزم
۱۶۳	مبادی و رسوم و عبادات
۱۶۴	۳ - دین مزدیسنی
۱۶۶	ظهور زردشت
۱۶۸	حیات زردشت
۱۶۹	رواج دین زردشت
۱۷۰	داستان خلقت و دوگانه‌پرستی
۱۷۱	تعداد خدایان در کیش زردشتی
۱۷۲	بقای روح
۱۷۳	آخرالزمان و روز رستاخیز
۱۷۳	مذهب ملی ایران
۱۷۴	دین زردشتی از نظر اسلام

۱۷۵	گناه و ثواب بزرگ
۱۷۶	۴ - آیین مانی
۱۷۶	منابع مانوی
۱۷۸	میانی و تعالیم مانی، ثنویت
۱۸۰	سازمان‌های دینی مانویان
۱۸۰	سیر مانویه در ممالک محروسه‌ی روم
۱۸۱	۵ - آیین مزیک
۱۸۳	گفتار دوازدهم: یهود
۱۸۳	عبرانیان
۱۸۴	دین بادیه‌نشینان
۱۸۵	تحول افکار نزد اقوام بنی‌اسرائیل
۱۸۷	نخستین پیشوای توحید
۱۸۸	موسی پیغمبر و کتاب او
۱۸۹	تورات یا تاریخ یهود
۱۹۱	تأسیس شریعت موسی
۱۹۱	احکام عشره و کتاب تورات
۱۹۳	در ارض موعود
۱۹۴	ظهور انبیا
۱۹۶	داستان اسارت بابل
۱۹۷	دوره‌ی تجدید معبد
۱۹۸	بعد از اسارت بابل
۱۹۹	نفوذ فرهنگ یونانی
۲۰۰	تأثیر عقاید مزدیسنی و فرهنگ پارسی
۲۰۱	ظهور دو فرقه‌ی صدوقیان و فریسیان
۲۰۲	غلبه‌ی رومیان و انقراض یهودیه
۲۰۳	ظهور مسیح
۲۰۳	ویرانی اورشلیم، آوارگی یهود
۲۰۵	تلمود
۲۰۷	یهودیت بین اسلام و مسیحیت
۲۰۸	یهود در اسپانیا
۲۱۰	طریقه‌ی کابالایسم و پیروان آن
۲۱۱	انتشار یهود در اروپا
۲۱۲	در عصر جدید
۲۱۵	تأسیس دولت اسرائیل

۲۱۶	اعیاد یهود
۲۱۸	یهودیان ایران
۲۱۹	گفتار سیزدهم: نصارا
۲۱۹	ظهور عیسی
۲۲۰	اخبار انبیا به ظهور مسیح
۲۲۱	علل انتشار مسیحیت
۲۲۳	سرگذشت عیسی
۲۲۳	سه مرد مجوس
۲۲۴	دوره‌ی شباب
۲۲۵	یحیی معمدان
۲۲۶	بعثت عیسی
۲۲۷	حواریون
۲۲۷	آویختن عیسی در اورشلیم
۲۲۹	کلمه‌ی الهی
۲۲۹	اعتقادات مسیحیان
۲۳۰	افتراق کلیسای نصارا
۲۳۲	ثالوث اقدس
۲۳۲	مقدسات خمسہ یا سبعه
۲۳۴	علم لاهوت
۲۳۴	عیسویت در روم
۲۳۶	بروز اختلافات کلامی
۲۳۷	شارلمانی امپراتوری مقدس
۲۳۷	رهبانیت
۲۳۹	عصر اصلاح مذهبی
۲۴۰	دین مسیح در عصر حاضر
۲۴۱	کیش ترسایی در ایران
۲۴۲	نصرانیت در عصر ساسانی
۲۴۳	ارمنستان
۲۴۳	قتل عام شاپور دوم
۲۴۶	انفصال کلیسای ایران از روم
۲۴۶	قیام نسطوریوس
۲۴۷	نصارای ایران در عصر انوشیروان
۲۴۹	کلیسای ایران در ادوار اسلامی
۲۵۰	انحطاط کلیسای ایران

۲۵۱	عیسویان ایران در عصر حاضر
۲۵۲	عیسی در شعر فارسی
۲۵۷	گفتار چهاردهم: عرب قبل از اسلام
۲۵۷	کشور عربستان
۲۵۸	قوم عرب
۲۶۰	ملوک نصرانی عرب
۲۶۰	۱ - مناذره، بنولخم
۲۶۰	۲ - غساسنه یا بنوجفنه
۲۶۱	۳ - بنوکنده
۲۶۱	عرب قبل از پیغمبر اسلام یا عصر جاهلیت
۲۶۳	دیانت اعراب عصر جاهلیت
۲۶۴	اول: آلهه‌ی معبود اعراب
۲۶۶	دوم: آلهه‌ی مأخوذ از مفاهیم معنوی
۲۶۷	سوم: آلهه‌ی حیوانی توتم
۲۶۸	چهارم: خدایان باستانی
۲۷۰	ایمان به الله
۲۷۱	کلام الازرقی
۲۷۲	اوئان عرب در اوزان عجم
۲۷۵	ارواح موزیه جن، غول، عفریت
۲۷۵	بیت العتیق
۲۷۷	آداب و رسوم
۲۷۷	۱ - ختان
۲۷۷	۲ - کهنات
۲۷۸	۳ - سحر
۲۷۸	عقیده به روح
۲۷۹	صابان
۲۸۰	رابطه‌ی صابان با دیگر ادیان
۲۸۰	عقاید و آثار صابان
۲۸۳	گفتار پانزدهم: اسلام
۲۸۳	طلوع اسلام
۲۸۴	دین اسلام
۲۸۵	قاعده‌ی اول اسلام: ایمان به جنان و اقرار به لسان
۲۸۵	توحید
۲۸۵	اعتقاد به انبیای سلف و نبوت محمد

۲۸۶	قاعده‌ی دوم: عمل به ارکان
۲۸۷	مبانی فقهی اسلام
۲۸۷	۱- قرآن
۲۸۸	اهل سنت و جماعت
۲۸۹	۲- سنن نبوی یا احادیث
۲۹۰	۳- اجماع
۲۹۱	۴- قیاس
۲۹۱	مذاهب اربعه
۲۹۲	متکلمین
۲۹۴	فرق اسلام
۲۹۴	خوارج
۲۹۵	فرقه‌ی منقرضه و فرق مبتدعه
۲۹۵	وهابیه
۲۹۶	بابیه یا بهاییه
۲۹۹	احمدیه یا قادیانیه
۳۰۱	گفتار شانزدهم: تشیع
۳۰۱	شیعه‌ی امامیه یا اثنی عشریه
۳۰۲	ظهور شیعه در تاریخ اسلام
۳۰۳	اصول دین نزد شیعیان
۳۰۳	انتشار شیعه‌ی علی در ایران
۳۰۵	فرق شیعه
۳۰۷	نقش تشیع در تاریخ ایران
۳۰۸	جدول تاریخ معصومین و ائمه‌ی اثنا عشر
۳۱۱	کتاب اخبار و کلام شیعه
۳۱۲	تعالیم اخلاقی شیعه
۳۱۲	شیعه‌ی اسمعیلیه
۳۱۳	حوادث سیاسی و دعوت اسمعیلیه
۳۱۴	شیعه‌ی زیدیه
۳۱۴	غلاة شیعه
۳۱۷	گفتار هفدهم: وحدت ادیان
۳۱۷	غریزه‌ی دینی
۳۱۸	اختلاف صوری ادیان جهان و نتایج غم‌انگیز آن
۳۱۹	تأثر متفکرین جهان از اختلاف ادیان
۳۲۲	اختلاف مذاهب موجب ظهور فکر ادیان جمعی است

۳۲۳	صوفیه مبشرین وحدت ادیان
۳۲۵	ارباب ادیان در اصول کلی متحدند
۳۲۶	اعتقاد به نیروی واحد غیبی ازلی، با یگانه پرستی
۳۲۷	اتفاق مادیون و الهیون جوهر فرد
۳۲۹	تطبیق تعالیم انبیا و مبادی فلاسفه
۳۲۹	۱- اعتدال و میانه روی
۳۳۱	۲- صدق و راستی
۳۳۲	۳- عفت و پاک دامن
۳۳۳	۴- احترام به ذوی الحیات، کم آزاری به جانوران
۳۳۴	۵- زهد و پارسایی
۳۳۷	دین تحقیقی و دین تقلیدی
۳۳۹	کتاب نامه
۳۴۱	نمایه
۳۶۵	واژه نامه

پیش‌گفتار

استادان ارجمند و خوانندگان گرامی

کتاب تاریخ ادیان اثر دکتر علی‌اصغر حکمت آخرین بار در سال ۱۳۴۱ توسط کتاب‌خانه‌ی ابن‌سینا به چاپ رسید اما تاکنون این اثر ارزشمند تجدید چاپ نیافته و جای خالی آن در عرصه‌ی فرهنگ و دانش اجتماعی کشور همیشه احساس می‌شده‌است.

نشر پژواک کیوان با افتخار به این موضوع پرداخته و کتاب مزبور را به علاقه‌مندان دانش و فرهنگ اجتماعی عرضه می‌دارد، لذا نظر شما را به نکات زیر معطوف می‌دارد:

۱- هیچ‌گونه ویرایش مفهومی در کتاب مزبور صورت نگرفته و نسبت به چاپ‌های قبل صادق بوده‌است.

۲- در ویرایش فنی و اعمال رسم‌الخط نشر - براساس مجموعه/نقش‌نامه‌ی سخن به سرپرستی حسن انوری - کوشش شده‌است.

۳- حذف «ه» از آخر بسیاری از اسم‌ها و صفت‌ها صورت گرفته‌است.

۴- در ایجاد کتاب‌نامه با عنایت به اینکه مؤلف کتاب‌ها را به صورت رفرنس اعلام نکرده‌است، تنها به معرفی نام مرجع و نویسنده آن اکتفا شده‌است.

ناشر

به نام خداوند بخشاینده‌ی مهربان پیش‌گفتار

در سال‌های متوالی ۱۳۳۹ و ۱۳۴۰ شمسی در ماه اردیبهشت اولیای دانشکده‌ی ادبیات شیراز از نویسنده‌ی این سطور دعوت فرمودند که درسی به‌سبک نوین در موضوع تاریخ ادیان برای دانش‌جویان هنردوست آن دارالعلم کهن ایراد کنم. چون تدریس این موضوع در دانشکده‌ی ادبیات دانشگاه تهران به این بنده محوّل بود و در آن‌جا بحث در این باب به تفصیل امکان‌پذیر بود. این تقاضا چنان بود که در دانشکده شیراز به‌طور کلی از اصول بعضی از ادیان مهم جهان سخن گفته‌شود تا در حقیقت متمّم دروس و مقالات اساتید ارجمند شیراز باشد.

به‌حکم علاقه‌ی وجدانی و رابطه‌ی روحانی که با آن شهر شهیر دارد این صلاّی دعوت را با شوقی کامل و میلی وافر پذیرفته و انجام این خدمت علمی را برای خود موجب افتخار دانستم. پس در سال اوّل طیّ نه گفتار از تاریخ سیر تکامل ادیان جهان به‌ویژه مذاهبی که با تاریخ سیاسی و نژادی و فرهنگی مردم ایران سروکار دارد مقالاتی ایراد شد و در ضمن آن از تحولات دینی و عقاید ایمانی سکنه‌ی ایران در طول قرون به‌طور خاص، دورنمایی طرح کرد و خطوط اصلی و نکات مهمی که دانستن آن‌ها برای هر طالب علم ضروری است خاطر نشان دانش‌پژوهان ساخت.

این گفتارهای شکسته‌ویسته با همه‌ی کم‌ارزشی موردتوجّه و تشویق اساتید آن دانشکده قرار گرفت و بضاعت مزجات صاحب آن در بازار دانش و ادب خریداران بسیار به‌دست آورد. یکی از هم‌کاران عزیز و ارجمند که استادی فاضل و فرزانه است، یعنی آقای فکتر علی‌محمّد مژده استاد ادبیات، گوینده را بر جمع‌آوری آن مقالات تشویق و امداد فرمود و مجموعاً دو نه

گفتار در دو بخش گرد آمد، آنگاه آن مجموعه را در همان سال‌ها به جای بعضی از شماره‌های مجله‌ی دانشکده‌ی ادبیات شیراز به طبع رسانیدند.

برای نویسنده موجب کمال افتخار و مباهات گردید که آن دو رساله در تهران و خراسان و تبریز محل توجه قرار گرفت و از هر طرف به مطالعه آن شوق و میل فراوان مشهود افتاد. چندان‌که در اندک زمانی نسخ منطبعه‌ی شیراز کم‌یاب شد و تقاضا و طلب بسیار بود. کتاب‌خانه‌ی ابن‌سینا در تهران که خدمت‌گزار قدیم کتاب و ناشر مطبوعات علمی و ادبی است طبع ثانوی آن را لازم و به‌جا دانست. و این بنده را ناگزیر کرد که در متن چاپ اول مطالعات مجددی به عمل آورم و بعضی مطالب لازم و نکات سودمند بر آن بیفزایم و نیز خطاها و لغزش‌هایی که به‌سهو در آن روی داده‌است به‌صواب آورم. ناگزیر این تقاضا را پذیرفتم و متن جدیدی که با اصل قدیم اختلاف فراوان دارد و کامل‌تر به‌نظر می‌آید آماده ساختم. و آن کتاب‌خانه هم در سال ۱۳۴۱ به طبع آن اقدام و مباحثت کردند. نسخ آن طبع جدید نیز در اندک مدتی کم‌یاب شد و کتاب‌خانه‌ی ابن‌سینا اینک مرا به چاپ آن به حکم «عززنه بئال» برای بار سوم به چاپ آن اقدام می‌کند.

از بدو امر همت نویسنده بر آن مقصور بود که این مقالات مختصر، ولی جامع، به اجمال و ایجاز آراسته و چنان باشد که طالب را از مراجعه به کتب مفصل بی‌نیاز سازد. پس در تدوین و تألیف آن‌ها سعی جمیل به‌کار رفت که در تلو کلام همه‌جا به منابع اصلی و اسناد قدیم که مستند کلام است اشاره شود، تا اگر احیاناً محقق دقیق یا طالب سالک بخواهد مطالعات خود را از ریشه و اصل آغاز نماید راه بر او آسان باشد و به سرچشمه و منبع به‌سهولت برسد و نیز کوشش فراوان به عمل آمد که سنین وقایع و حوادث مهم و تواریخ تولد یا وفات بزرگان و پیشوایان دینی به سنوات میلادی یا هجری تصریح و روشن گردد تا خواننده بتواند در هر عصر و قرن وقایع و اتفاقات را مطالعه کند و زمان حیات هریک از رجال دینی جهان را به‌درستی دریابد.

علاوه بر این فواید، این بنده در تحریر این مقالات همیشه در نظر داشته‌است که رابطه‌ی هر دین و مذهب و تأثیر هر کیش و آیین را به تاریخ سیاسی و ادبی ایران حتی‌الامکان روشن و معلوم سازد و از نفوذ آن‌ها در شعر و ادب فارسی به‌قدر مقدور مستقل و یا ضمنی سخنی بگوید، تا دانشجویان رشته‌ی ادبیات در حول و حوش هر موضوع دینی بهره‌ی ادبی نیز حاصل فرمایند. برای جمع و تألیف مطالب، نویسنده همیشه به منابع اصلی دست اول رجوع کرده‌است

و در حد امکان از متن کتب آسمانی و اسناد باستانی و متون قدیمی *ملل و نحل* مستقیماً استفاده و به نقل اقوال و ترجمه‌ی کلمات دیگران قانع نشده‌است؛ حتی در ضمن اقامت سال‌های طولانی در تهران و پاریس و دهلی و دیگر بلاد با سعی بلیغ و جد فراوان و صبر جمیل در طلب حقایق برآمدم. نزد اساتید و روحانیون ادیان مختلف، مانند کشیشان مسیحی و احبار یهود و برهمنان هندو و راهبان بودایی تلقّد و مسائل علمی را از افواه آن رجال دانش‌مند شنوده‌است و با قدم تحقیق این راه صعب را پیموده و تا بر موضوعی کاملاً ظفر دست نیافته آن را در این سلسله‌گفتارها وارد نساخته‌است.

لیکن باوجود همه‌ی این کوشش و جهد و تحمل رنج و صبر خود هنوز اعتراف دارد که در این کتاب کوچک نقایص بزرگ موجود است. در نزد وجدان خویش آن مجموعه را به هیچ وجه کامل و جامع نمی‌داند زیرا در این مقالات متأسفانه از تاریخ سیر ادیان و تحولات ایمانی ملل قدیمی شمال اروپا چون سلت‌ها و ژرمن‌ها و تیوتن‌ها و اسلاوهای باستانی مجال بحث نشده‌است، هم‌چنین از عقاید دینی و عبادات مردم شام و اهالی فنیقیه و کنعانیان و هیت‌های آسیای صغیر. و از بعضی مذاهب خاور دور چون شینتو در ژاپن و جینیزم و سیکهیزم در هند و لاماییزم در تبت به تفصیل سخن گفته نشده‌است و نیز از مکاتب فکری و مذاهب فلسفی حکماء یونان و فلاسفه‌ی اسلام و صوفیه و اهل عرفان و نیز متفکرین غرب و مادیون جدید مانند فلسفه‌ی دیالکتیک مارکسیزم و پیروان آن تحقیق عمیق به عمل نیامده‌است. البته همه‌ی این مطالب در حد خود واجد کمال اهمیت است. از خداوند مسألت دارد که ما را توفیق تکمیل عنایت و به طریق رشاد هدایت فرماید و اگر ما بر رفع این منقصت‌ها موفق نشدیم اهل دانش و فضیلت و محققان علم شریف تاریخ ادیان در ایران که بعدها به تحریر کتب و رسائل در این باب قلم برمی‌دارند آنچه ما را فوت شده ایشان جبران کنند و تحریرات و مؤلفات جدید خود را با مباحث دقیق و با تصاویر جالب و نقوش ارزنده و فهارس و جداول راهنما که کتاب ناچیز ما فاقد آن‌هاست بیارایند تا آنکه حق موضوع به درستی ادا شده باشد.

علم تاریخ ادیان بیان تحولات نفسانی و تأملات روحانی نوع انسانی است و محال است که بتوان آن را در طی صفحاتی چند محدود و منحصر کرد.

گر بریزی بحر را در کوزه‌ای چند گنجد؟ قسمت یک روزه‌ای

از این جاست که در سخنان بزرگ پیغمبر اکرم اسلام آمده‌است، که «العلم علمان

علم‌الابدان و علم‌الادیان»، چون نصیب نویسنده بحث در جسمانیات و ابدان نبود به حکم تقدیر مطالعه و تحقیق در روحانیات و ادیان را درپیش گرفت و اینک این کتاب در پیشگاه اهل نظر و صاحبان دانش عرضه می‌شود. امید که مورد قبول افتد.

وظیفه‌ی خود می‌داند که از مساعی جمیله و مساعدت‌های گران‌بهای دوستان دانش‌مند به‌خصوص آقای دکتر محمدجواد مشکور و آقای منوچهر تفنگ‌دار که در تصحیح و غلط‌گیری و تنظیم فصول و ابواب و تهیه‌ی فهرست‌های مطالب و اعلام به این بنده‌ی حقیر یاری فرمودند و غریق دریای الطاف خود ساختند، سپاس‌گزاری کنم و توفیقات و عنایات الهی را در پاداش این خدمت علمی برای ایشان مسألت نمایم.

تهران - اسفند ۱۳۴۵

علی‌اصغر حکمت